

Samlaren

Tidskrift för forskning om
svensk och annan nordisk litteratur
Årgång 136 2015

I distribution:
Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Berkeley: Linda Rugg

Göteborg: Lisbeth Larsson

Köpenhamn: Johnny Kondrup

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius

München: Annegret Heitmann

Oslo: Elisabeth Oxfeldt

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Tartu: Daniel Sävborg

Uppsala: Torsten Petterson, Johan Svedjedal

Zürich: Klaus Müller-Wille

Åbo: Claes Ahlund

Redaktörer: Jon Viklund (uppsatser) och Andreas Hedberg (recensioner)

Biträdande redaktör: Ljubica Miočević

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Svenska Akademien och Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till info@svelitt.se. Konsultera skribentinstruktionerna på sällskapets hemsida innan du skickar in. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 15 juni 2016 och för recensioner 1 september 2016. *Samlaren* publiceras även digitalt, varför den som sänder in material till *Samlaren* därmed anses medge digital publicering. Den digitala utgåvan nås på: <http://www.svelitt.se/samlaren/index.html>. Sällskapet avser att kontinuerligt tillgängliggöra även äldre årgångar av tidskriften.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.svelitt.se.

ISBN 978–91–87666–35–3

ISSN 0348–6133

Printed in Lithuania by
Balto print, Vilnius 2016

än vad som är möjligt med det komparativa greppet. Det är alltså i denna bestämda mening som avhandlingen gör för lite med allt det som den har.

Men jag nämnde också att det som avhandlingen gör räcker långt – ja, rent av mycket långt. Den famnar över fyra författarskap varav åtminstone två hör till några av de mest omskrivna i svensk litteraturvetenskap. Med andra ord är det ett ovanligt omfattande stoff som Henning tagit sig an, och man kan inte annat än beundra hans förmåga att ro iland den svåra uppgiften. Inom det komparativa perspektivets ramar ger han dessutom prov på en imponerande kapacitet att uppfatta och genomföra produktiva kopplingar. På de individuella författarskapsstudiernas nivå vill jag särskilt framhålla slutkapitlets analys av glömskan, som, såsom jag ser det, förnyar förståelsen av Heidenstam. I detta kapitel, liksom i Atterbomkapitlet, framträder därtill Peter Henning som en ovanligt skarp och insiktsfull lyrikläsare, vars analytiska förmåga bara överträffas av hans bländande formuleringskonst. Peter Hennings doktorsavhandling *Minne, jag, 1800. Litterär självframställning hos Atterbom, Geijer, Widerberg och Heidenstam* blir därmed framför allt ett lysande litteraturhistoriskt lärdomsprov.

Thomas Götselius

Elisabeth Hjorth, *Förtvylade läsningar. Litteratur som motstånd och läsning som etik*. Glänta. Göteborg 2015.

Det är inte alltid avhandlingar inom humaniora skrivs i direkt respons på sin samtid men i flera avseende framstår Elisabeths Hjorths *Förtvylade läsningar. Litteratur som motstånd och läsning som etik* som en markering mot en samhällsordning som fick sina tydliga konturer i och med nyliberalismens genomslag i Europa för några decennier sedan. Hjorth baserar sin studie i läsningens etik på fyra samtida romaner som alla är publicerade under första hälften av 2000-talet: Annika Korpis *Hevonen Häst* (2003), Daniel Sjölin's *Personliga pronomen. En melodram* (2004), Sara Stridsbergs *Drömfakulteten. Tillägg till sexualteorin* (2006) och Jonas Hassen Khemiris *Montecore. En unik tiger* (2006). Författarna, liksom avhandlingsförfattaren själv, är födda på 1970-talet och kan sägas tillhöra en generation som växt upp med den ekonomiska kris som i grunden kom att förändra den så kallade svenska modellen, inte minst i form

av en ständigt ökande främlingsfientlighet och social segregering. Två av romanerna, *Montecore* och *Personliga pronomen* kan till stora delar uppfattas som direkta vittnesbörd om den här övergångsperioden, från den svenska modellen till den nyliberala ordningen. De två andra, *Drömfakulteten* och *Hevonen Häst*, förhåller sig på ett mer indirekt sätt till sin samtid men har den som given kontext och bakgrund. Som Hjorth själv skriver presenterar de valda romanerna "ett stycke samtidshistoria" (9).

Det är likväl inte enbart materialet och tidsperioden som gör den här studien till ett intressant svar på en dominerande politisk diskurs. I avhandlingen utförs en läsning som har till syfte att dels undersöka hur de fyra romanerna gestaltar den samhälleliga hegemonin och motståndet mot den, dels att komma fram till om och hur själva läsningen kan fungera som ett etiskt imperativ för politisk agens.

Den etiska läsningen, som så att säga är både avhandlingens metod och resultat, drivs av "ett engagemang i de villkor som lidande och orättvisa utgör" (12), och Hjorth finner bland annat inspiration för sin etiska hållning hos den relativt okände ryske filosofen Lev Sjestov, som var verksam under 1900-talets första hälft, men som har översatts till svenska under 1990-talet. Hos Sjestov finner Hjorth en grund för en etik som inte är förnuftsbasead utan istället utgår från en erfarenhet av förtvivlan "som gör sorg till utgångspunkt för tänkande om etik" (13). Det handlar inte enbart, om alls, om ett sorgearbete med lycklig utgång utan mer om en ökad förståelse för etikens tragiska grundstruktur. Det tragiska syftar här på uppfattningen att det finns en dubbelbindning inskriven i etiken, att det rätta alltid delar rum med det orätta, vilket föder ett tvivel på och ett kritiskt reflekterande över det etiska agerandets möjlighet. Tankegången hämtar stöd hos Derrida men framför allt hos Spivak som överfört den psykologiska termen *doublebind* till ett explicit tänkande kring etik, politik och rättvisa.

Hjorths studie har alltså rötter i en poststrukturalistisk strömning som ofta betonat läsningens och läsarens betydelse. Det har dock hänt en del sedan Barthes och Derrida skrev sina avgörande texter, och samtidigheten i Hjorths avhandling betonas även av att den utgör en del av den etiska och politiska vändning som skett inom humaniora under de senare decennierna. Inledningens titel pekar på denna vändning: "Att läsa världen och att leva det lästa". På ett mer konkret sätt än hos poststruktural

ralisterna betonas teorins förhållande till den politiska praktiken och den verklighet som omger oss.

Icke desto mindre är det en ”dekonstruktiv läsning” (17) som Hjorth föreslår som metod för att närma sig de utvalda samtidsromanerna, och förutom Derrida och Spivak vänder hon sig till Emanuel Levinas fenomenologi för att utföra den. Genom att luta sig mot Derrida, Levinas och Spivak distanserar sig Hjorths etiska läsning från en mer rationalistisk och liberalistisk inriktning av problematiken företrädd av bland andra Martha Nussbaum: ”Läsning som etisk praktik är som jag ser det bunden till kravet på läsaren att hålla tillbaka assimilerande tendenser och motarbeta begäret att bemäktiga. Vålviljan eller strävan efter det goda livet hos Nussbaum är inte en tillräcklig utgångspunkt för etisk läsning [...]. Snarare tvärtom, det är just den goda intentionen och viljan att vara moralisk som riskerar att förvandlas till ett övergrepp” (24).

Genom sitt perspektiv på läsningen som etisk praktik positionerar sig Hjorth även mot filosofer och litteraturforskare som vill låta litteraturen tjäna som exempel på moraliska frågeställningar. Hjorth betonar att det endast är i själva läsningens erfarenhet som en etik kan formuleras och det innebär även att det läsande subjektet sätts på spel. Det är ett risktagande som på ett fint sätt vävs in i avhandlingens sex kapitel, vilka på olika vis griper sig an de fyra romanerna. I det första kapitlet, ”Text i rörelse”, avhandlas den teoretiska grunden till avhandlingen. Förutom Levinas och Spivak diskuteras här även andra, främst postkoloniala, teoretiker samt Judith Butlers senare texter och Derek Attridge idé om litteraturens singularitet. Den problematik som utgör navet för detta kapitel handlar om föregivna identiteter, eller essentialism som Hjorth i Spivaks efterföljd oftare säger när hon hänvisar till kategorier som kön, etnicitet, klass eller det mänskliga, samt till möjligheten eller omöjligheten att dekonstruera dem.

I det andra kapitlet, ”Läsningar av identitet” är det framför allt Sara Stridsbergs *Drömfakultetens* iscensättningar av just olika former av essentialism, i synnerhet det kvinnliga subjektets identitet i en patriarkalisk hegemoni, som står i fokus för Hjorths läsning av litteraturens motståndsstrategier. Kapitlet mynnar ut i ett memento ”om att den andre finns för sin egen skull, alltid bortom föreställningarna om identiteten” (30), vilket också kan sägas vara avhandlingens grundtema.

Undersökningen av samtidsromanernas motstånd mot föregivna identiteter följs upp i det tredje kapitlet, ”Läsningar av kropp” där fokus ligger på *Montecores* gestaltning av kroppars materialitet som gräns för språklig makt och därmed som motstånd mot olika former av bemäktigande, inte minst de som sker i en tolkning eller en läsning.

Undersökningen av identiteter och kroppars sårbarhet sammanstrålar i kapitel fyra som behandlar frågan om det mänskliga och den kritik av den humanistiska traditionen som mer allmänt kan utläsas i postkoloniala teoribildningar och posthumansim samt även i de fyra romanerna. Här är det i synnerhet i Korpis roman *Hevonen Häst* som analyseras för att den så tydligt riktar sin udd ”mot humanismens kärnidé om människan som särskilt värdefull” (162).

Kapitel fem behandlar den politiska kontexten för romanerna. Med avstamp framför allt i *Personliga pronomen* diskuterar Hjorth här den utmaning som varje motståndshandling står inför när vi befinner oss i en nyliberal ordning utan enkelt definierbara fiender, när makten blivit undflyende. Här ställs också möjligheten att artikulera en etisk praktik genom litteraturen på sin spets genom en betoning av hur politisk uppgivenhet kommit att markera den tid romanerna skrivs i och därmed även de grepp som författarna använder sig av.

I kapitel sex, ”Förtvivlan och framtid”, slutligen, diskuterar Hjorth vad hon kommit fram till i sina läsningar. Hon betonar särarten hos den etik hon velat realisera genom sina olika läsningar, vilket genljuder i avhandlingens titel: *Förtvivlade läsningar*. I termen förtvivlan förnimms dock inte bara en sorg över världens tragiska tillstånd och en insikt om en begränsning hos litteraturen att förändra detta tillstånd. Här finns också ett patos som driver Hjorth att formulera läsningens etik som ”en pågående praktisk kritik” i syfte att ”fortsätta att föreställa sig en annan värld” (32).

Det rör sig alltså om en rik och tankeväckande avhandling som griper över flera ämnen som etik, estetik, filosofi, politik och litteraturvetenskap, och det innebär att den stundtals förlorar i precision. Hjorth bestämmer exempelvis sitt material som ”poetiska romaner”, vilka genom ”förrådiska berättarröster, osannolika dialoger och avig grammatik” (39) skulle ifrågasätta romanen som genre och därför tvinga läsaren att uppmärksamma sig själv som läsare. Termen ”poetisk roman” kan dock sägas utgöra en allmän beskrivning av den modernis-

tiska romanestetik som bryter med det slutande 1800-talets realistiska konventioner och experimenterar med form och stil. Det medför väl att varje roman som bryter med en konventionell berättarteknik således har en särskild etisk potential, vilket jag inte tror är Hjorths tanke. Just den språkliga aspekten har dessutom stått i centrum för post-strukturalismens idéer om att det är en viss språklig praktik som är subversiv, och därför intressant för den etik som Hjorth vill ringa in, men här förbigås den diskussionen. För en närmare genrebestämning väljer hon istället att referera till Hanna Hallgrens beskrivning av ”det mångkulturella samhällets realism” (14). Det förblir likväl något oklart hur det poetiska respektive realistiska ska förstås.

Det finns även en självförklarande tendens i det samtida perspektivet på samtidsromanerna när den syn på språk och identitet som Hjorth lyfter fram i romanerna passar så väl in i de teoribildningar som hon opererar med. Det blir ett problem för ett projekt där frågan om det främmande och oförutsägbara sägs vara avgörande för den etiska dimensionen. Med tanke på att Hjorth beskriver sin metod i termer av en ”dekonstruktiv läsning” kan man också invända att hennes läsningar inte dekonstruerar någonting utan endast lyfter fram vad romanerna redan gör.

Frågan om vad – vilka genrer eller litterära former – som *inte* låter sig omvandlas till en etisk läsning hade vidare kunnat få en närmare behandling. Allegorin avfärdas till exempel lite väl enkelt genom Attridges ord: ”Allegorin opererar med det redan kända medan litteraturen öppnar en plats för den andre. Allegorin proklamerar en moral, medan litteraturen inbjuder till etisk respons” (80). Förutom att själva uppdelningen mellan allegori och litteratur är märklig är det ju så att allegoribegreppet har använts på många sätt. Hos Walter Benjamin och Paul de Man är allegorin en form för något förlorat eller omöjligt, vilket kunde fungerat bra i Hjorths projekt. För övrigt betyder allegori i etymologisk mening att tala på annat sätt och i ett historiskt perspektiv har den använts för att uttrycka det man inte öppet kan säga, alltså som motstånd.

Hjorth tycks förvisso utgå från att all litteratur har en kritisk potential, det är inte för inte avhandlingens första mening lyder ”[L]itteraturen är en kritik” (7), och jag antar att hon menar att de studerade romanerna gestaltning av motstånd är något generaliserbart. Avhandlingens syfte skriver hursomhelst in sig i en lång diskussion om relationen mellan estetik, etik och politik och Hjorth

påpekar med rätta att den ofta utgått från en dikotomi mellan litteratur med ett ärende och autonom konst. Eftersom hon vill dekonstruera den dikotomin i sitt projekt är det synd att inte Rancières arbeten om estetik och politik finns med. De hade om inte annat kunnat bidra till en fördjupad reflektion kring det han kallar för ”the ethical overstatement of otherness” (*Dissensus. On Politics and Aesthetics*, 2010, 60).

Den oändliga respekten för den andre är utan tvivel utgångspunkten för den etik som Hjorth vill artikulera och förutom Spivak lutar hon sig alltså mot Levinas stränga tänkande. Något överraskande är det när Hjorth gör filosofens rätt moraliserande litteratursyn till sin egen och hävdar att litteraturen kan leda bort från ansvar genom att poetiska i språket ”charmar med sin rytm”, att möjligheten ”till ansvarig frihet försvinner när subjektet absorberas av den poetiska upplevelsen” (70). Med tanke på att Hjorth samtidigt vill läsa in litteraturens motstånd i det poetiska, i stilen och språket hos romanerna, finns det minst sagt en viss motsägelse på denna punkt.

Med andra ord ser Hjorth möjligheten till litteraturens samhällskritiska motstånd i just det formspråk som kan försvåra för en etisk läsning. I en reflektion över ironins grepp i *Personliga pronomen* menar hon att den etiska dimensionen kompliceras på grund av författarens ”utifrån-perspektiv” (206) och fokus på en välbärgad medelklass. Hon nämner också humorn i *Montecore*, och menar att den deltar ”i den essentialistiska/förlöjligande tradition som romanen är kritisk emot” (217). Men hade *Montecore* varit mer kritisk utan denna humor, denna drift med olika kulturella skillnader i och genom språket? Eller hade *Personliga pronomen* varit lättare att fånga upp i en etisk läsning om utgångspunkten varit en annan klass eller andra berättartekniska grepp? Det är således inte helt lätt att få grepp om varhi det etiska i läsningen ligger om man frångår Hjorths mer svepande formuleringar om respekten inför det andra och den andre.

Det går även att problematisera idén om läsarsvar genom Foucault, som Hjorth endast indirekt hänvisar till (Foucault finns inte med i litteraturlistan). Hjorth skriver till exempel följande om Korpis roman *Hevonen Häst*: ”Att intressera sig för Eilas kunskap är att uppträcka och följa linjer som korsar och skär in i varandra, för att också kunna se motståndets möjlighet i nätet av maktrelationer” (46). Makt och motstånd handlar uppenbarligen inte här om en binär relation av dominerande och

dominerade subjekt och diskurser utan om ett flertal diskursiva element som kan användas för olika strategier. Med andra ord tycks perspektivet vara rätt beroende av Foucaults makt- och diskursanalys, men Hjorths genomgående referens när det gäller makt är istället Spivaks krav på självkritik av ”en västerländsk privilegierad position” (13). Här närmar vi oss förstås den komplexa frågan om identitetspolitikens nödvändighet och begränsningar och de etikens fodringar som Hjorth vill framhålla kan ställas mot Foucaults befriande önskan om att han skriver ”för att inte längre ha något ansikte” (*L'archéologie du savoir*, 1969, 28).

Det finns således flera olösta spänningsfält i Hjorths avhandling som troligen pekar tillbaka på det hon kallar etikens tragiska grundstruktur och den konflikt som uppstår när litteratur förknippas med frihet såväl som med ansvar – och att samhällskritik också kräver yttrandefrihet i vid mening.

Det ska sägas att Hjorth ofta kringgår den konflikten genom att betona att det är det läsande subjektet som är grundvalen i den etik hon vill ringa in och inte litteraturen som sådan. Med Spivak menar hon att läsning av litteratur är viktig för att kunna ”annangöra sig själv och föreställa sig den andre som ett själv” (67). Litteratur är alltså bra för att utveckla subjektets föreställningsförmåga utan vilken inte heller etiken skulle vara möjligt. Samtidigt påpekar Hjorth att föreställningsförmågan kan upptas av marknadslogikens intresse. Så vad är det närmare bestämt i litteraturens hantering av det imaginära som gör den till en grund i en etisk hållning, till skillnad från de fantasier och föreställningar, inte minst gällande den andre, som flödar i våra medier? Egentligen ingenting, tycks Hjorth svara när hon i Derridas efterföljd istället lyfter fram läsarens begär efter rättvisa som en grund för den etik hon vill artikulera mot en mer traditionell pliktetik.

Det finns nu olika begärsteorier men Hjorth avstår från att teoretisera detta bärande begrepp i avhandlingen. Hade hon gjort det tänker jag mig att en skarpare formulering om läsarsansvar och litteraturens motstånd skulle kunna ha formulerats. Jag tänker framför allt på psykoanalysen som ju menar att subjektet är bestämt av begärets och dess rörelse. Intressant nog förknippade Freud etiken med överjagets krav som är lika omätliga som begäret är otillfredsställt. Om man antar att det ”mödosamma arbetet med att rikta om begäret” (244) som Hjorth efterlyser i sin etiska praktik är ett krav från överjaget får det rimligen också konsekvenser

för vad som inte får rymmas i ett sådant arbete – allt det fula, det onda, det possessiva begäret, et-cetera. Och som Freud slog fast, det bortträngda återvänder alltid, eller som Mara Lee skriver: ”När kärlek – till andra, till främlingar – åläggs oss som ett krav, kommer hatet att poppa upp på andra ställen som ett brev på posten.” (*Divan*, 2015:1–2, 32).

Troligen är det insikten om att det är omöjligt att ge rätt gensvar på etikens krav som blir det som räddar Hjorths projekt från en moralism som ibland tenderar att begränsa hennes läsningar av de litterära texterna. Och det är nu inte heller litteraturen som sådan som utgör avhandlingens ämne utan etikens villkor. Det intressanta är den centrala roll som litteraturen i synnerhet och humaniora i allmänhet får i den utforskningen. Avhandlingen utformar sig till ett kraftfullt inlägg mot, som Hjorth själv skriver, ”det hot som nedmonteringen av kultur och humaniora innebär för ett kollektiv när läsning inte längre har något värde” (66). Och det är sällan en avhandling inom humaniora så tydligt pläderar för samhällets behov av humanistiska utbildningar för den demokratiska utvecklingen vars mål, med Spivaks ord, borde vara att den subalternerna inte ska finnas. Genom att hela tiden omsätta sina läsningar i en etisk och politisk reflektion formulerar Hjorth ett förhållningssätt till och därmed en möjlig hantering av de kriser och konflikter vi konfronterar i dagens samhälle. I det avseendet är avhandlingen också en stridskrift som griper in i flera dagsaktuella debatter inte bara om utbildnings- och forskningspolitik utan mer specifikt om identitetspolitikens och demokratins gränser och möjligheter.

Hjorth skriver dessutom om litteraturens kritiska potential med en glöd som det var länge sedan jag träffade på, och hon gör det utifrån en horisont där extremism och fundamentalism växer i takt med den nyliberala ordningens uppmaningar att fullfölja vinstmaximering i alla bemärkelser och till varje pris. Därmed framstår det som helt rimligt att det är en erfarenhet av förtvivlan och tvivel på alla fromma förhoppningar om snabba politiska lösningar – med eller utan litteratur – som utgör avhandlingens grundton.

Carin Franzén